

Prof. H. Riiksjalo

Isikliku teinud

autor

PEETER TARVEL

VÕIM KUI ÜHISKONDLIKU
ARENGU TEGUR

TARTU 1940

A-12005

PEETER TARVEL

VÕIM KUI ÜHISKONDLIKU ARENGU TEGUR

TARTU 1940

ÄRATRÜKK EÜS VELJESTO ALBU-
MIST „VÕIM JA VAIM“ 1940.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

O./Ü. „Ultrükk“, Tartu, 1940.

1.

Üksikisikute ja neist koosnevate suuremate või väiksemate inimkollektiivide enda-maksmapaneku tungi ja võimupüüdlusi on alates antiikajast peetud ühiskondliku arenemiskäigu üheks tähtsaimaks teguriks. Kreeka filosoof Herakleitos rõhutas juba V sajandil e. Kr., et iga saamine toimuvat vastuolude kaudu ja et sõda olevat kõigi asjade isa. Sellelt seisukohalt omavad antagonistlikud protsessid ka inimühiskonna arengus otse juhtivat osa. Empedokles nägi kosmilisi põhitunge armastuses ja vihkamises, atraktsioonis ja repulsioonis, kuna Platon vaatles oma „Riigis“ vaeste ja rikaste võitlusi kui tähtsamat takistust õiglusele toetuva ühiskonnakorra loomisel. Platoni dialoogis „Gorgias“ arendab sofist Kallikles õpetust, mille järgi tugevama võim nõrgema üle moodustab vääramatu loodusseaduse ja õige elu seisab tugeva isiksuse jõu- ning võimutungi piiramatus rahuldamises kõigi seaduste ja kõlblusnõuete kiuste: „Loodus ise tõestab, et on õige ja õiglane, kui paremat eelistatakse halvemale ja tugevamat nõrgemale... oleste elus ja riikide ning rahvaste korralduses ilmneb selline õige suhe, et tugevamad on pandud nõrkade üle valitsema ja on võrrelduna viimastega eelistatud seisundis.“

Uuemal ajal on Immanuel Kant rõhutanud vastuolude ja neist väljakasvavate võitluste progressiivset, elu edasi viivat tähtsust, näit. 1784. a. ilmunud kirjutises „Ideen zu

einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht“. Ühiskondlikus elus esinevad antagonistid võimaldavad tema järgi kõiki inimestele omaseid võimeid parimal ja maksimaalseimal määral välja arendada. Inimestele on omane *ungesellige Geselligkeit*, mille tõttu nad püüavad koos teistega ühiskonda moodustada, kuid seejuures oma eripüüdluste taotlemisel omavahel alatas kokku põrkavad. Need paratamatud tõkestused õhutavad inimesi seda pingsamale teotsemisele, nii et nad ületavad neile omase mugavus- ja laiskustunde ja loovad oma võimu- ja auahnuse rahuldamise taotlusis ka üldkasulikke kultuurihüviseid. Ilma sellise pingutava võitluseta sarnaneks inimühiskond lambakarjaga, kes mõistlikus mugavuses veedab ühe päeva teise järel, ega suudaks oma elu rohkem väärtustada kui veised laudas. Nii uinuksid ja hääbuksid inimeste suurepärased looduslikud võimed igavesti, ärkamata hoogsamale arengule. Eriti välja- paistvale kohale tõusis antagonistlik printsiip XIX sajandi mõttesuundades, kõigepealt Hegeli dialektilises süsteemis, siis Carlyle'i suurte isiksuste kultuses, Marxi klassivõitluse-teoorias ja lõpuks kõige üldisemal kujul darvinismis, mille järgi kõikjal valitseb julm ja halastamatu *struggle for life* ja kogu maailm on täis nõrgemate kannatusi ja hukkumist. Nietzsche ründas hoogsalt XIX sajandi esipoolel domineerinud altruistlikku ja humaanset eluvaadet, mille ta asendas kõigist pidureist vaba, suveräänse üliinimese kultusega. Kui marksism sajandite vahetusel kaldus rahulikuma reformipoliitika teele, püüdis Prantsuse sündikalism süvendada klassivõitlust ja sisendada proletariaadisse uut revolutsioonilist indu. Ta ideoloog Georges Sorel arendas töös „Réflexions sur la violence“ (1908) äärmuslikul kujul vägivalda apoloogiat: ainult proletariaadi poolt teostatav vägivald suutvat päästa Euroopa rahvad neid ähvardavast vaimsest ning kõlbelisest tardumusest ja õhutada inimkonda täiuslikumate eluvormide ning üllamate väärtuste loomisele.

Säärased karmid mõttesuunad, mis hästi sobisid imperiaalistliku ajastu võimuoptimismiga, tekitasid siiski varsti enda vastu teatava reaktsiooni, eriti neis ringides, kus ei oldud veel täielikult loobunud neohumanismi ja idealistliku filosoofia vaimsest pärandist. Inglise sotsioloog Benjamin Kidd püüdis töös „Social evolution“ (1894) tõestada altruistlikkude tunnete kui sotsiaalse arengu teguri väljapaistvat tähtsust. Tema arvates levivat humaansus ja kaastunne omataoliste vastu üha suureneval määral, kuna võimu sektor samal ajal järjest kitsenevat; eluvõitlust võivat rahvad parimini pidada, toetudes eeskätt endi kõlbelistele jõududele, mitte füüsilisele võimule. Seda, mida Kidd väitis oleviku kohta, katsus vene anarhist Peeter Kropotkin tõestada kõigi elusoleste üldise arenemiskäigu suhtes. Teoses „Mutual aid, a factor of evolution“ (1902) väitis ta, et nii loomade kui ka inimeste ühiskonnad saavutavad suurima õitsengu mitte võitluse ja enda-maksmapaneku tungi põhimõtte rakendamise, vaid rahuliku ja sõbraliku omavahelise koostöö arendamise ja oma liikmete vastastikuse abistamise kaudu. Loomariigis on suurima arengu saavutanud need ühiskonnad, kus viimased põhimõtted esinevad kõige ulatuslikumal kujul. Ka inimeste ühiskonnas olevat vastastikune abistamine ikka esinenud tõhusaima edutegurina, nagu seda tõendavad saraskondliku omavalitsuse institutsioonid põlduharivail rahvakihtidel ja linnalistes keskustes varemail ajal arenenud omaabi-koondised — gildid, tsunftid jne. Kuigi uusaja algupoolel kõikvõimas riik hävitas Euroopas need tähtsad rahvaste elulise energia ääsid, on nende asemele varsti tõusnud mitmed teised, oma liikmete vabale koostööle toetuvad organisatsioonid, kus tehakse tunduvalt rohkem positiivset kultuuritööd, kui riigivõimuga seotud asutistes. Ainult inimeste sõbralik koostöö on võimaldanud arendada inimlikku tsivilisatsiooni ja kultuuri selle väljapaistvate saavutisteni. Sellest hoolimata tegelevat ajaloolased, sotsioloogid ja kirjanikud peaaegu ainuüksi inimkollektiivi

võimutaotlustele toetuvate ajalooliste nähtustega ja jätvat hoopis üllamate tunnetega seotud nähtustekompleksid teenimatult silmapaari vahele.

Neid Kropotkini seisukohti on hiljemini mitmeti edasi arendatud. Näit. rõhutas eesti loodusteadlane A. Audova uurimuses „Der wirkliche Kampf ums Dasein“ (1931), et kõik olulised saavutised üldises arenemiskäigus on teostatud mitte võitluse teel vastavate organismide endi vahel, vaid pigemini võitluses ebasoodsate looduslike tingimustega. Loomade sümbioos toetub eri liikide rahulikul koostööl, mitte omavahelisel võitlusel. Ka inimkultuuri on kõige enam edasi viinud ühised jõupingutused kahjulikkude või vähesobivate elutingimuste kõrvaldamiseks. Kultuur võlgneb tänu oma saavutiste eest inimeste koordineeritud koostööle, ühiskondlikule ja tehnilisele tööjaotusele, generatsioonidevahelisele pidevale järjekestvusele uute hüviste ja väärtuste loomise alal. „Tööjaotusega seotud koostöö on olnud eluvõitluse tõhusaim meetod, on seda ka praegu ja jääb selleks tulevikuski.“ Loodusjõudude ja maavarade ühine kava-kindel kasutamine kõigi maakeral olevate rahvaste rahuliku koostöö najal moodustavat inimkonna õieti käsitatud olelemisvõitluse.

Nii esineb võimukonfliktide ühiskondliku tähtsuse suhtes kaks diametraalselt erinevat seisukohta: ühed näevad võitlustes võimu pärast ühiskondliku arengu olulist, positiivset tegurit, teised — selle arengu peamist tõkestajat ja pidurdajat. Seejuures on seisukohavõtnud ühe või teise teooria kasuks enamasti sõltunud küsimuse käsitlejate üldisest eluhoiakust ja maailmavaatelistest tõekspidamistest. Alles viimaseil aastakümneil on hakatud võimuprobleemi teaduspärasemalt uurima riigiõiguslikult, sotsioloogiliselt, sotsiaalpsühholoogiliselt jt. vaatekohtadelt. On selgitatud võimu aluseid, võimutsemissuhte olemust ja omapära, võimu liike ja eri avaldusi ja võimuelemendi osa inimkonna üldises arenemiskäigus. Kõigi nende küsimuste suhtes on saavutatud väärtus-

likke ja isegi mõnevõrra üllatuslikke tulemusi. Peatuda mõnel neist veidi üksikasjalisemalt ongi käesoleva kirjutise ülesandeks¹.

2.

Võimutsemissuhte kõige omapärasemaks jooneks on kõigi aegade kestes ikka olnud nähtus, et inimkollektiivides on kas üks isik või võrdlemisi väike arv isikuid teostanud võimu suurte ja arvukate, sageli miljoneisse ulatuvate inimhulkade üle. See väikese arvu seadus (nagu seda nimetab Wieser) on niivõrra universaalse iseloomuga ja niivõrra enanevalt ruumis ja ajas levinud, et ta kaua tundus kõigile olevat kõige loomulikum tõsiasi, mille olemuse ja aluste üle pead murda kellelegi pähe ei tulnud. Ei tekkinud kaua mingit küsimust selle kohta, millest see tuleb, et tilluke vähemus on ikka võimutsenud suure enamuse üle. Samuti tundus loomulikuna, et mõni, nn. tugevama tahtega inimene sunnib teist, nn. nõrgema tahtega inimest alistuma oma soovidele ja isegi kapriisidele, sest sellisege lihtsaima inimestevaheliste võimutsemissuhtega puututi iga päev kokku ja oldi sellega järelikult harjutud.

Siiski on küsimus võimutsemise ja alistumise tõelistest alustest keerulisemaid ja raskemaid sotsiaalfilosoofia probleeme. Võimutsemissuhte „müstilisele“ iseloomule juhtis Th. Carlyle töös „Sartor Resartus“ esmakordselt väga

¹ Võimuprobleemi käsitlevast uuemast kirjandusest on eriti esiletõstatavad järgmised tööd: S. Frank, Problema vlasti, ajakirjas „Voprossõ žizni“ 1905 ja esseedekogus „Filosofija i žizn“, Peterburi 1910; R. Michels, Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie, Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens, Leipzig 1910, 2. tr. 1925; G. Simmel, Soziologie, Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung, München ja Leipzig 1908, 2. tr. 1922; Fr. Wieser, Das Gesetz der Macht, Viini 1926; B. Russell, Power, a new social analysis, London 1938.

kujukalt tähelepanu². See töö sisaldab inglise sotsiaalsete ja kultuuriliste olude kohta teravaid satiirilisi ning kriitilisi märkmeid, mida autor omistab ühele fiktiivsele saksa professorile Diogenes Teufelsdröckh'ile, refereerides viimase kummalist teost „Die Kleider, ihr Werden und Wirken“ (Weissnichtwo 1831). Käsitelus rõivaste erakordse tähtsuse kohta leidub siin muuseas järgmine näide. „Te näete kaht isikut, üht peenes punases mantlis, teist jämedas sinises pluusis. Punane ütleb sinisele: „Sind puuakse üles ja lahatakse!“ Sinine kuulab seda võbisedes ja — oh imede ime! — lähebki murelikult võlla; seal ta tõmmatakse rippuma, kõlgub vajaliku aja ja siis arstid lahkavad ta laiba ja moodustavad ta luudest luukere arstiteaduse otstarbeks. Kuidas see võis juhtuda?... Punane ei puutunud füüsiliselt sinisega kokku. Ta käsku täitvad šerifid, lord-leitnandid ja timukad polnud temaga niisuguses vahekorras, et ta oleks saanud neid siia-sinna vedada, vaid igaüks neist oli ilmselt iseenda nahas. Sellest hoolimata — nagu öeldud, nii ka tehtud; väljendatud sõna pani kõik käed tegevusse ja kõis ning allalaste laud täitsid oma ülesande.“ Ja kõige selle kummalise loo põhjust tulevat näha rõivais, nimelt asjaolus, et punane kandis „hobusekarvust parukat ja oravanahast palistusega plüüsmantlit, mille tõttu kõik surelikud teadsid, et ta on — Kohtunik“. Selliseid igapäevaseid võimusuhteid seletati kaua ilmselt mitteküllaliste põhjustega. Kui näit. väideti, et seadus annab kohtunikele võimu roimareid karistada, siis tekkis selle seletuse lähemal analüüsimisel otsekohe uus küsimus: kuidas omavad kirjutatud seadused, need pakse paberihunnikuid katvad, trükimustaga moodustatud kirjatähtede kogumid nii suurt tegelikku jõudu, et inimesed vastuvaidlematult alluvad neis sisalduvaile käskudele ja keeldudele? Ja kui sellele küsimusele vastati, et valitsus valvab seaduste täitmise järele, siis jõuti jälle uue kummalise näh-

² Th. Carlyle, Sartor Resartus, London 1838, 9. peatükk.

tuse, nimelt väikese arvu seaduse juurde: iga valitsus moodustab riigirahvastikus väikese vähemiku ega suuda kunagi ainult väliste võimuvahendite varal sundida elanikkonda vajalikule kuulekusele.

Võimuprobleemi mittetühjendava analüüsi kohta pakub hea näite F. Lassalle'i kuulunud arutlus riigi põhikorra tõelisest olemusest³. Kui Preisi kuningal tekkis maapäevaga terav konflikt sõjaväereformi küsimuses, pidas Lassalle 1862. a. kevadel Berliinis väljapaistva kõne riikide põhikorra tõeliste aluste kohta. Analüüsides küsimust „range teaduslikkusega“ jõudis ta lõpptulemusele, et põhikorraküsimused on õigupoolest võimu, mitte õiguse küsimused; teatava maa tõelist põhikorda tuleb näha sellel maal esinevais reaalseis, tegelikes võimuvahekorris, kuna kirjutatud põhiseadus omab väärtust ja kestvust vaid juhul, kui ta täpselt ja õieti kajastab tegelikke võimusuhteid. Viimased moodustavad selle tõeliselt aktiivse jõu, mis määrab vastava ühiskonna ja õiguskorra poliitilise struktuuri. Preisimaal on tähtsaim võimutegur kuningas, kellele alistub kuulekalt sõjavägi, ja ühtlasi temaga enamasti käsikäes käiv jõukus ja iseteadev junkrutekiht; loomulikult kehtib selles riigis esijoones nende elementidetahe, kuna teised ühiskonnakihid omavad tunduvalt väiksemat poliitilist osatähtsust. Siiski jääb Lassalle'i analüüs, mis omal ajal tundus otse hämmastava avastisena, poolele teele peatuma. Ta ei selgita, miks Preisi kuningas võis talle kuuluvaid sõjalisi ja teisi võimuvahendeid vabalt kasutada ja nende abil iga vastuhaku juba eos lüüa. Ta vaid viitab sellele, et Preisi sõdurite kuulekus olevat tingitud liiga pikast väeteenistusajast, mida 1848. a. revolutsiooni ajal ei olevat taibatud vajalikult lühendada. See seletus on aga ilmselt puudulik ega arvesta neid olulisi psüühilisi tegureid, mis tegid preislastele nende traditsioonilise kuningavõimu loomulikuks, vastuvõetavaks ja isegi armastatuks, nii et rahva

³ F. Lassalle, Über Verfassungswesen, Berlin 1862.

suur enamus usaldavalt ja kuulekalt allus oma monarhi igale tahteavaldusele.

Alles nüüdisajal on sotsiaalpsühholoogial ja sotsioloogial mõnevõrra õnnestunud tõsta katet võimutsemissuhteid ümbritsevalt salapärasuselt. On selgitatud, et inimene oli ürgselt vägivalda harrastav olend, keda võitlustung, oma ihade rahuldamise taotlus, umbusaldus kõigi võõraste vastu ja kartus nende ees õhutasid lakkamatult end brutaalse jõu abil maksma panema. Suguharude vahelises võitluses tõusid võitjaks need suguharud, kes osutasid suuremat energiat, visadust ja halastamatust oma egoistlikkude eesmärkide taotlemisel. Kaua ei lasknud eluvõitluse rasked tingimused inimesi arendada neile omaseid altruistlikkude tunnete idusid määravaks ühiskondlikuks jõuks. Astunud kiskjana ajaloo näitelavale, on inimene selleks väga kaua jäänudki. Kõrgekultuuriliste antiiksete rahvaste moraal pidas võidetud vaenlastele halastamist andestamatuks poliitiliseks rumaluseks ja enda nõrkuse tunnuseks. Ja eks karga nüüdisajalgi kultuurinimese välise lihvi alt pahatihti ürgse kiskja küümed välja! Inimeste ja nende rühmade võimutsemistungis tuleb järelikult näha nende iseloomu ürgset põhitungi. Vaevalt on õige seda seletada teatava kompensatsiooniga alaväärsustunde deprimeerivate tendentside vastu, nagu seda on püüdnud teha A. Adleri individuaalpsühholoogiline suund ⁴.

Moodustades inimeseloomu paratamatu ja loomuliku elemendi on võimutung siiski väga erinevalt jagunenud eri isikute ja ühiskondlikkude rühmitiste vahel. Sõltuvalt oma temperamendist osutavad inimesed kas suuremat või väiksemat võimuahnust, mida aitavad ohjendada inimese teised põhitungid — mugavusarmastus, lõbuhimu, kartlikkus jne. S. Franki tabava märkuse järgi on nähtus, et üks inimene võimutseb ja

⁴ Fr. Wieser, *op. cit.*, lk. 34, 246; M. Tugan-Baranovski, Teoretitšeskija osnovõ marksizma, 3. tr., Peterburi 1906, lk. 59; A. Adler, Inimesetundmine, Tartu 1939, lk. 56 jj.

teine temale alistub, samasugune ürgne tõik, kui see, et üks asi paistab meile valgena, teine mustana, et üks inimene meile meeldib, teine aga mitte. Teatavad energilisema põhiladiga inimesed omavad suuremat tahet „oma rusikamärgid ellu lüüa“, maailma asjade käiku oma soovide, huvide ja arusaamiste kohaselt muuta, kuna teised inimesed on selles suhtes ilmselt tagasihoidlikumad või isegi lausa passiivsed. Loomulikult kujunevad esimestest ühiskondlike rühmitiste juhid, teistest juhte toetav ja nende jälgedes käiv mass.

Erinevus inimeste vahel suurema või väiksema võimuharrastuse suhtes on esmajärgulise tähtsusega ühiskondlik põhinähtus, mis võimaldab vajalikkude võimukoondiste tekkimist ja nende reeglipärast funktsioneerimist. Kõigis ühiskonnas esinevad sotsiaalsed, usundilised, rahvuslikud ja puhtkultuurilised erihuvid ja eripüüdlused on paratamatult viinud nende teenistuses seisvate mitmesuguste organisatsioonide tekkimisele. Iga selline organisatsioon eeldab teatavat kindlat korrastust ja täpsalt fikseeritud võimujaoitust oma eri liikmete vahel. Seisku ta liikmed oma vaimseilt võimeilt ja kõlbelistelt omadustelt kui kõrgel tahes, ei suuda nad talle püstitatud eesmärgid muidu otstarbekalt ja edukalt taotella, kui ainult kindla põhikorra alusel. Nii nõuab inimestevahelise suhtlemise tehnika, et igas organiseeritud koondises esineksid vajalikud võimuorganid, mille eesotsas seisavad vajalikkude võimupiiridega varustatud isikud kui vastava organisatsiooni juhtivad tegelased. Mida suurem on mingi ühiskondlik organisatsioon, seda vähem saavad ta üksikud liikmed tegelda kõigi jooksvate küsimustega, seda suuremal määral peavad nad usaldama nende lahendamise juhtide hoolteks. Järelikult pole juhtide-institutsiooni tekkimine põhjustatud ainult asjaolust, et ühiskonnas esineb küllaldaselt võimuahneid isiksusi, vaid suurel määral ka sotsiaalsete organisatsioonide võimalikult tõhusama tehnilise korrastuse vajadustest. Kuid igatahes hõlbustab paljude organisatsiooni-liikmete võrdlemisi passiivne ja tagasihoidlik hoiak teistel

võimuharrastavail liikmeil esikohale tõusta ja organisatsiooni üldhuvide teostamist mõjukalt juhtida.

Et selline korrastus organisatsioonide vahelises võitluses osutus küllaltki ratsionaalseks ja kindlustas parimaid tagajärgi neile organisatsioonidele, kus ta oli kõige järjekindlamalt teostatud, võitis vastavate organisatsioonide poolt eluvõitluses saavutatud edu järjest suuremal määral nendegi organisatsiooniliikmete südamed, kes olid alguses suhtunud kahtlevalt või vaenlikult uude organiseerumisprintsipi. Organisatsioonide edukas võitlus oma eesmärkide eest süvendas nende liikmeskonnas pooldamise ja lugupidamise tundeid oma organisatsiooni vastu, kalduvust ühiselt selle huvide ja eesmärkide kaitseks välja astuda ja kuulekalt selle poolt üksikliikmeile peale pandud kohustusi täita. Vastastikkuse psüühilise mõjustamise teel kandusid kord tekkinud tunded aja jooksul kõigile vastava organisatsiooni liikmeile, kelle vahel tekkis teatav ühine ja ühtlane psüühiline atmosfäär. Nende hinged, s. t. arvamused, veendumused, püüded, omandasid kindla ja ühtlase suuna, liitudes mingiks ühiseks orgaaniliseks tervikuks. Organisatsiooniliikmete hingeliste elamuste objektivatsioon aitab luua otsekui mingi üleindividuaalse, individuaalseist psüühikaist eraldi seisva ja omaette eksisteeriva kõrgema psüühilise autoriteedi, mis üksikindiviidide kohal nähtamatu jõuna heljudes käskivalt painutas nende käitumise ja teotsemise organisatsiooni üldiste eesmärkide teenistusse. Selle tagajärjel teostus mingi *sacrificium voluntatis*, vabatahtlik loobumine oma eripüüdlustest ja tingimusteta andumine organisatsioonile kui tervikule, üldine seostumus ja vankumatu ühtehoid ühes valmisolekuga ennast ohverdada organisatsiooni olemasolu ja üldhuvide kindlustamiseks.

Säärase mentaliteedi tekkimine aitab selgitada võimu aluseid ja võimutsemisnähtusi, mis esimesel pilgul tunduvad lausa kummaliselt salapäraseina. Võlutud mõne organisatsiooni poolt saavutatud edust, kasvavad ta liikmed temaga niivõrra tihedasti kokku, et nad tema saavutisi hakkavad

hindama enda isiklikkude saavutistena ja tunnevad sellesse organisatsiooni kuulumisest ja temas teatavat ühiselu elamisest suurimat rahuldust. Need elamuslikud sidemed isiku ja organisatsiooni vahel muudavad nende vahekorra niivõrra intiimselt tundesoojaks, et isik enam üldse ei tunne organisatsiooni poolt temale avaldatavat ühiskondlikku survet, vaid võtab ühist asja täies ulatuses enda isikliku asjana.

Loomulikult on see isiku ja mingi suurema kollektiivi suhete arengu protsess, mida äsja väga skemaatiliselt (ja üsna suuris joonis kirjeldasime, tegelikkuses toimunud eri juhtudel väga eriviisiliselt, saavutades kord suurema, kord väiksema intensiivsuse ja tiheduse. Kuid nende protsesside tagajärjel on võimusuhted etendanud inimkonna ühiskondlikus arengus lausa domineerivat osa. Just vajadus takistuste võitmiseks on inimühiskonnas tekitanud tarbe võimalikult tugevate ja tihedate organisatsioonide järele, mille vaheline võitlus on andnud inimkonna ajaloolisele arengule erakordselt dünaamilise ilme. Sotsiaalse dünaamika avalduste jälgimisel tulebki esijoones tegelda mitmesuguste, inimeste poolt loodud jõu- ja võimukoondistega. Nagu energia mõiste etendab nüüdisaegses füüsikas põhilist osa, nii on B. Russell'i õige tähenduse järgi võimutsemissuhete ja võimukoondiste mõiste oluline regulatiivne printsiip inimühiskondade ja nende ajaloo teaduspärasel uurimisel⁵.

3.

Inimestele on omane teatav *appetitus societatis*, ühiskondlik instinkt, mille tõttu nad osutavad ilmset kalduvust teiste omataolistega ühinemiseks ja tunnevad sügavat rahuldust, kui neil õnnestub mingi suurema sotsiaalse kollektiiviga liituda ja ta eduka teotsemise tagajärjel tekkinud pare-

⁵ Fr. Wieser, *op. cit.*, lk. 33, 206; B. Russell, *op. cit.*, lk. 10.

mustest, eriti võimust, milgi määral osa saada. Samal ajal esineb aga inimese loomuses ka vastupidiseid instinkte ja tundeid, näit. võimalikult suurema isikliku sõltumatuse ja vabaduse taotlus. Selliste instinktide ja psüühiliste dispositsioonide mõjul reageerivad paljud inimesed väga järsult püüdeile nende endamaksmapanekut mingisuguste väliste sunnivahenditega suunata ja tõkestada. Kalduvus välisele sunnile ja survele vastu hakata enda isiksusele võimalikult täielise arengu ja teotsemise vabaduse kindlustamise huvides on samasugune loomupärane ja ürgne inimesiseloomu joon, kui inimeste sotsiaalnegi instinkt. Ratsionaalse ühiskonna organiseerimise peaprobleem selles seisnebki, kuidas neid vastukäivaid põhitunge mingis otstarbekohases sünteesis kooskõlastada, et ära hoida nii üksikisikut rõhuvat despotismi kui ka ühiskonna põhialuseid laostavat anarhismi.

On esinenud aatlejaid, kes üksikisiku vabaduse nimel eitavad üldse vajadust ühiskondlikku elu mingisuguste kohustuslike sundnormidega reguleerida. Individualistliku anarhismi väljapaistvaim ideoloog Max Stirner vabastab teoses „Der Einzige und sein Eigentum“ (1845) jõulise isiksuse kõigist ajaloolistest ja ühiskondlikest sidemeist — religioonist, riigist, õigusest ja seadusest. Kõik sellised taotlused kannavad siiski ilmse utopismi pitsert, sest ilma ühiskondliku elu avalik-õigusliku korrastusega osutuks võimatuks teostada paheliste ja roimarlike kalduvuste tõrjet ja ära hoida võimalikke antisotsiaalseid äärmusi, näit. ühtede inimeste majanduslikku orjastamist teiste, tugevamate poolt. Kui ühiskonnad hülgaksid absoluutselt sundvõimu, siis kaotaksid nad igasuguse sisemise kindluse, pulveriseeruksid ja atomiseeruksid. Edukas sotsiaalne teotsemine eeldab inimeste vabatahtliku koostöö kõrval paratamatult ka kindlaid ühiskondlikke seoseid, mis tekivad vaid mitmesuguste võimukoondiste loomise kaudu. Enamik inimeste ühiselu vajadustest väljakasvavaid üldisi üritusi on ratsionaalselt teostatavad vaid vastava võimuaparaadi najal. Seetõttu esi-

neb igas arenenud ühiskonnas kaunis palju mitmesuguseid võimukoondisi, kusjuures iga ühiskonnaliige kuulub ühtaegu paljudesse organisatsioonidesse⁶. Igaüks meist tunneb endal lasuvat ühiskondliku võimu survet ja peab alistuma alatisele sotsiaalsele sunnile, mis teatavate anonüümselt toimivate võimude (kommete, tabade, käitumis- ja viisakusreeglite jne.) näol isegi reguleerib ta eraelu kaunis tühiste üksikasjadeni.

Individuaalpsüühikate vahel tekkivate nähtuste objektiivorimine saavutab võimuorganisatsioones oma arenguks soodsa pinna. Iga organisatsioon, mis on omandanud enamvähem kindla korrastuse, hakkab elama teatavate normide alusel. Need tavaõiguse või kirjutatud õiguse normid valitsevad organisatsiooni eluavalduste üle ja omavad kohustuslikku tähendust ta olevate ja tulevaste liikmete suhtes. Tavaliselt ei saa neid muidu muuta ega täiendada, kui ainult neis endis ettenähtud korras. Need impersonaalsed määrused seovad elavaid inimesi mingi ahelana ja muutuvad nende autonoomseiks, kõrvaldamatuiks käskijaiks, otsekui mingeiks päriliku võimuga despootideks. Seega seob iga organisatsioon juba oma olemuse tõttu väga tugevasti oma liikmeid, piirab nende teotsemisvabadust ja juhib nende aktiivsust teatavas kindlas suunas: „mitte inimesed pole nende poolt tunnustatud määruste peremehed, vaid vastupidi — need määrused ise teostavad valitsemist elavate inimeste üle“ (S. Frank). Nii omandab sotsiaalse võimu üleindividuaalne iseloom organisatsioones üha teravama kuju. Võim ei toetu siin ainult ühisel psüühilisel atmosfääril, vaid kindlais vormes kristalliseerunud normistikul, mis teotseb otsekui mingi objektiivselt oleleva üleindividuaalse olendi — organisatsiooni kui terviku nimel⁷.

⁶ „Im Bereiche der gesellschaftlichen Mächte gilt Polytheismus, viele grosse und kleine Götter herrschen nebeneinander, und jeder von uns hat vor zahlreichen Altären sein Knie zu beugen.“ Fr. Wieser, *op. cit.*, lk. 98.

⁷ S. Frank, *op. cit.*, lk. 97 jj.

Seetõttu omavadki ühiskondlikud organisatsioonid inimkonna eluavalduste reguleerimisel ja juhtimisel otse esmajärgulist tähtsust. Organiseerumise teel liituvad üksikisikute individuaalsed tahted hõlpsasti teatavaiks ühiseiks kollektiivseiks tahtesuundadeks; tsentrifugaalseist jõududest tingitud *bellum omnium contra omnes* järjest väheneb, asendudes ühiskondlikkude rühmitiste koordineerunud koostööga; inimeses ürgselt peituvad kiskjainstinktid ohjendatakse või juhitakse väljaspool vastavat organisatsiooni seisvaile eesmärkidele; ürginimese distsiplineerimatus ja anarhiline iseseisvus-tung annavad maad kultuuriinimese sotsiaalsele hoiakule.

Oma võimu tiheduselt ja ulatuselt erinevad ühiskondlikud organisatsioonid suuresti omavahel. Ühed neist moodustavad kaunis lõdvad koondised ega rakenda oma liikmete suhtes kuigi suures ulatuses sundvõimu, kuna teised omavad ulatuslikku, isegi piiramatut võimutäiust. Tavaliselt on organisatsioonide võim oma liikmete üle piiratud seadustega, mis saavad oma sanktsiooni väljastpoolt vastavat organisatsiooni; kõrgeimaks karistuseks on selliseis ühinguis oma liikmete väljaheitmine. Ainult suurim ja tähtsaim võimuorganisatsioon — riik — omab absoluutset võimu ja võib oma liikmete suhtes rakendada kõiki, nii füüsilisi kui ka kõlbelisi ja vaimseid sunnivahendeid. Riigi võim oma kodanikkude suhtes on teoreetiliselt piiramatu, vähemalt seadusandlikul alal. Mitte aluseta ei öeldud Inglise parlamendi kohta XVIII sajandil, et ta võib teha kõik, ainult naist ei saa ta meheks muuta. Kõik teised organisatsioonid toetuvad riigivõimule, kes õiguskorra kindlustamise teel loob nende teotsemisele kindlama reaalse baasi.

Seega on riiklik võim tugevaim ja vägevaim inimjõud siinpoelses maailmas. Rohkem kui ükski teine organisatsioon toetub riik üleindividuaalsete normide süsteemile. Et riikliku ühingu tekkimine enamasti ulatub tagasi kaugesse minevikku, mille kohta hilisemad sugupõlved omavad vaid ebamääraseid kujutlusi, siis omandab riiklik organisatsioon ta kodanikkude

teadvuses rõhutatult impersonaalse, objektiveerunud ja üleindividuaalse kuju. Seadused ja määrused muutuvad riikliku organismi liikmeile iseseisvat elu elavaiks, võimsaiks jõududeks, mille masendava surve ees üksikisik tunneb end kaitsetuna ja jõuetuna. Kehtivais normides avalduv paljude generatsioonide ühine kollektiivne tahe osutub võrdlematult tugevamaks iga riikliku ühingu liikme individuaalsest tahtest, mis kuulekalt tunnustab selle primaati, sageli isegi juhul, kui ta satub sellega otsesesse konflikti. Iga juurdetulev indiviid leiab eest suure arvu objektiveerunud ühiskondlikke kujundeid — tabasid, institutsioone, norme, kombeid, käitumisreegleid; ta on võimetu võitlema nende vastu ja peab oma elu tahes või tahtmata kooskõlastama nende poolt käskivalt ette dikteeritud käitumis- ja teotsemislaadiga. Sel teel kasvatavad riigid inimest ja õpetavad teda teenima suuri üleindividuaalseid eesmärke. Inimkonna koidikul tekkinud esimestes riiklikes võimukoondistes võis ainult despootiline võim jagu saada barbaarse ühiskonna anarhistlikust individualismist. Seetõttu olid Egiptuse, Babüloonia ja Assüüria riigid kõik tugeva võimukontsentratsiooniga despootilised monarhiad. Kui aga hiljemini harjuti riikliku organisatsiooni vajadustega, toimus pealekasvavate generatsioonide sissekasvamine riiklikku organismi hoopis väiksema hõõrdumisega. Järk-järgult kadus vajadus ülirangete võimuvahendite rakendamise järele kogu rahvastiku suhtes ja võis toimuda üleminek rohkem vabaduse põhimõtet arvestavaile riigivormidele.

Sellest hoolimata on võimutungid ja võimutaotlused kuni nüüdisajani jäänud riikidele suurimal määral iseloomulikuks. Riikide teotsemise ülimaks seaduseks on ikka ja alati olnud *raison d'état*, riigihuvi, kalduvus ainult seda taotella, mis on riigi kui teatava elusa organismi seisukohast vajalik selleks, et saavutada ta eluavalduste optimumi. Eriti kehtib see riikidevaheliste suhete kohta, kus Hegel'i sõnade järgi pole olemas ühtki preetorit, kes autoriteetlikult õigust mõistaks ja suudaks pooli sundida oma otsust tunnustama. Sel alal

ongi võimupoliitika äärmused avaldunud kõige drastilisemal kujul. Hoolimata korduvaist püüdeist pole seni vähimalgi määral õnnestunud pidurdada ja humaniseerida suurriikide brutaalset ekspansiooni ja apelleerimist toorele jõule. Maailma ajaloo hirmsaim ja vapustavaim tõsiasi on (Fr. Meinecke sõnade järgi) see, et on osutunud võimatuks radikaalsel kujul kõlbeliseks muuta seda inimühiskonna organisatsioonivormi, mis kaitstes ja soodustades hõlmab kõiki teisi inimkollektiive, omab kõige rikkalikumat ja mitmekesisemat kultuurisisu ja peaks oma kõlbelise puhtusega pakkuma õigupoolest eeskju kõigile teistele organisatsioonidele.⁸

Oma võimutungi mõjul on valitsused ikka kaldunud riigihuviks pidama mitte rahvastiku tõelist hüveolu, vaid endi võimupetiitide rahuldandmist ja teatavate sõjaliste või majanduslike rühmitiste erihuvide teenimist. Sõjakat mentaliteeti on eriti viimaseil aastakümneil aidanud kasvatada mitmed tegurid — natsionalismi areng Euroopas ja teisteski maailmaosades, militarismi tõus seoses üldise sõjaväeteenistuse levimisega ja sõjapidamise tehniliste vahendite erakordse täienemisega, eriti aga uusim imperialism, mis taotleb esijoonel mahajäänud maade ekspluateerimist suurte tööstusriikide finantskapitali huvides. Kõigil neil põhjusil ei ole sõdade kui riikidevaheliste tuliküsimuste *ultima ratio* rakendamine uusimal ajal vähenenud, nagu veel XIX sajandi keskpaiku üsna üldiselt loodeti, vaid, just vastupidi, omandanud ennenähtamatu ulatuse ja rafineerituse.⁹ Katsed leida võimukonfliktidele rahulikku lahendust ja siduda poliitilisi võimuküsimusi tihedamalt kõlbeliste põhimõtetega omandasid küll teatava reaalse tähenduse esimesel Maailmasõjale järgneval aastakümnel, Locarno vaimu ja Kelloggi pakti perioodil,

⁸ Fr. Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, 2. tr., München ja Berliin 1925, lk. 15.

⁹ Fr. Meinecke, *op. cit.*, lk. 522 j.; P. Tarvel, *Imperialism kui uusima ajaloo periood*, „Ajalooline Ajakiri“ 1939, nr. 4.

mil Rahvasteliit näis tõusvat autoriteetseks maailmapoliitiliseks jõuks. Tõeliselt õnnestuski mõningaid väiksemaid, lokaalse iseloomuga konflikte lahendada kokkuleppe-põhimõtte alusel. Kuid esimesel tõelisel tuleproovil, mil mängus olid juba suurriikide (Jaapani, Itaalia) huvid, varisesid kollektiivse julgeoleku süsteemile pandud lootused kaardimajakestena kokku ja „eetos“ pidi jälle, nagu seni maailma ajaloo kestel ikka tavaliselt sündinud, taganema kõige brutaaalsema „kraatose“ eest!

Järelikult omavad riigid otsekui Jaanus kaht lausa erinevat palet: kasvatades inimest ühiskonnale ja distsiplineerides ta ürgseid instinkte kasutavad nad samal ajal nende kätte koondunud võimuressurssi ja riigikodanikes kujunenud kuulekusevaimu hoolimatu muretusega veriseiks sõjalisteks jõuproovideks, mis kõigutavad ja laostavad suurte pingutustega loodud inimliku kultuuri hoonet. Fr. Wieser'i poolt inimkonna arengus leitud väheneva sundvõimu seadus (*Gesetz der abnehmenden Gewalt*) ei ole seni kahjuks teostunud kuigi universaalsel ja järjekindlal kujul. Siiski ei saa salata, et laiema perspektiivist vaadatult võib sel alal hoolimata kõigest eelöeldust täheldada teatavat edu ja mõningaid asjade paranemise tendentse. Valitsusvõimu teostavad isikud ja rühmitised on aegade jooksul pidanud arvestama asjaolu, et pimesi ja huupi märatsev võimuliialdus lõpuks õnnestab enda alused ja selle tagajärjel võib isegi iseenda hävitada. Seetõttu on juba loomulik enesealalhoiu instinkt valitsejaid sundinud end mõnevõrra ohjendama. Nad on õppinud aru saama, et kehtivat võimuaparaati ei kindlusta ainuüksi välistes füüsilise võimu vahendid, vaid üsna olulisel määral ka mitmed vaimsed tegurid, nagu õiguskord ja rahvastiku kõlbeline hoiak. Spinoza on täiesti õieti tähendanud, et iga võim moodustab valitsemise inimeste hingede, mitte ainult nende kehade üle. Selles mõttes on isegi väline sunnivõim õigupoolest vaid väliste võimuvahendite poolt toetatud võimutsemine inimeste hingede üle. Konfessionaalsel ajastul ei suudetud veriste

usundisõdade kaudu kuigi suurel määral muuta Euroopas reformatsiooni tagajärjel kujunenud suhteid kirikute vahel. Kuid mida mõõk ei suutnud sooritada, selle teostas alates XVII sajandi keskpaigast leviv ilmlik kultuuriliikumine, mis toetus valgustatud mõistusele ja vapustas oma intellektualistliku kriitikaga rängalt mõlema võistleva dogmaatilise konfessiooni võimuseisundit. Nii osutavad vaimsed ja kõlbelised jõud sellist võimu, mida välise võimu organid on sunnitud tõsiselt arvestama. Viimased peavad paratamatult tunnustama, et rahvaste õiguskord ja kõlbeline teadvus, nende eetilised tõekspidamised ja vaimsed võimed aitavad olevat riigiorganismi alal hoida ja kindlustada. Seetõttu on ajaloolise arengu käigus välise võimu kandjad *nolentes volentes* teataval määral hakanud kapituleeruma ühiskonnis esinevate sisemiste võimude ees.

4.

Seoses sellise arenguga toimusid aegade jooksul kardinaalsed muutused riikliku võimu enda struktuuris. Võim, mis oli alguses piiramatu, rakendas peamiselt väliseid sunnivahendeid ja toetus teatavale, võrdlemisi kitsale sotsiaalsele kihile, muutus õiguskorra tugevnedes ja vaimse kultuuri arenedes oma iseloomult vähem vägivaldseks ja omavoliliseks ning hakkas suuremal määral teenima rahvastiku üldhuve. Et kõrgemale riigiteadvuse tasemele tõusnud ühiskonna suhtes polnud vaja rakendada brutaalset sundi, muutusid valitsemismeetodid humaansemaiks ja kultuurilisemaiks. Ühiskonnas kujunesid mitmed teised võimuorganisatsioonid, mis saavutasid suure mõju ja moodustasid seni omnipotentset teotsevale riigivõimule vajaliku vastukaalu.

Neist organisatsioonest omasid alul suurimat tähtsust usundilised koondised. Juba alates kaugeist ürgaegadest on preestrid, keda usuti ühenduses olevat sealpoolsete salapärase jõududega, sügavasti mõjustanud rahvaste mentali-

teeti ja sageli ka poliitilise elu arengut. Neil ajal, mil teadus ja usk moodustasid veel ühe lahutamatu terviku, esinesid vaimulikud ühise, kõigile sundusliku eluvaate kandjaina ja inimeste juhtijaina kõrgeimate kõlbeliste ja usundiliste väärtuste juurde. Viimaseil sajandil on aga valgustatud ja kriitilisele mõistusele toetuv teadus püüdnud asendada kiriku poolt esindatava müstilis-irratsionaalse elukäsituse teaduspärase, intellektualistliku maailmavaatega. Teaduse saavutistele toetuv ilmlik haridus on tõusnud tähtsaks võimuteguriks, mille najal on omandatud erakordne võim loodusjõudude üle ja õpitud paremini tundma inimeste hingesügavusi ja inimliku kultuuri eri avalduste omapära. Teaduse võim on kummutanud rea põliseid eelarvamusi, loonud moodsa haritlaskonna ja aidanud tunduvalt tõsta laiemategi rahvahulkade vaimset taset. Sellele võimule toetudes on valge rass saavutanud kogu maailmas valitseva seisundi. Moodne tehnika on võimaldanud ületada kõik suurtest distantsidest põhjustatud raskused liiklemises ja inimestevahelises suhtlemises ja luua tihedamad sidemed kõigi rahvaste vahel. Ta on andnud praegustele generatsioonidele sellised mugavused, millest meie vanaisad veel ei osanud unistadagi.

Kuid siiski ei ole teadus suutnud täiel määral asendada usundeid. Oma kriitilise vaimu tõttu ei paku ta rahvahulkadele ei võluvaid müüte ega vankumatut, dogmaatiliselt fikseeritud elukäsitust. Jagunedes üha arvukamaiks erialadeks ei jõua ta enam üksikteaduste uurimistulemustest luua ühtlast ja üldkohustuslikku sünteesi. Vapustanud seniste traditsiooniliste usundite troonid, ei ole ta suutnud neid rahvahulkade teadvuses asendada mingi üldarusaadava ja üldiselt vastuvõetava vaimse väärtustesüsteemiga. Seetõttu on masside hinges tekkinud teatav tühik, mida püüavad täita mitmed ebamäärased „XX sajandi müüdid“. Ka ei oma teadusliku hariduse kandjad nüüdisajal niivõrra väljapaistvat sotsiaalset positsiooni kui preestrid varemil ajal. Enamasti on nad teataval kitsal erialal spetsialiseerunud „osa-

inimesed“ (*Teilmenschen*), kes sukelduvad väikestesse eri-probleemidesse ja on kaotanud igasuguse perspektiivi üldisemate seoste suhtes. Täites ülihästi oma osa vajalikkude rattakestena ühiskondlikus aparaadis, on nad jäänud vaimseiks ametnikeks, „spetsideks“, keda vastavad võimud kasutavad vaid eriülesandeiks, ilma et nad neile võimaldaksid suuremat mõju asjade üldisele käigule. Hoolimata oma arvulisest suurusest ei oma nüüdisaja haritud kihid kaugeltki nii suurt mõju rahvahulkadele ja üldisele poliitilisele arengule kui näit. preestritekiht Vanas Egiptuses või katoliku kirik keskajal. XIX sajandi alguses väitis Saint-Simon, et edaspidi tuleb usund rajada teaduse saavutistele: õige usu eest hoolitsemine olevat teadusmeeste ülesanne ja tähtsaim neist tuleb seada paavstiks. Need unistused pole senini milgi määral täitunud, sest katoliku kiriku paavst istub endiselt oma troonil ja teadusmeeste ridadest pole talle võrsunud ühtki ohtlikumat vastupaavsti¹⁰.

Usundi ja teaduse kõrval moodustab majandus välja-paistva ühiskondliku võimuteguri, mille tähtsus on aegade kestel järjest tõusnud. Vaimse jõu — preestrite — kõrval oli alul ühiskonnas tooniandvaks jõuks aristokraatia, mille sotsiaalne erikaal toetus rohkem esivanemate auväärsele reale ja seisuslikule iseteadvusele kui ta ainelisele positsioonile. Aristokraat kui inimese põhitüüp ei tegele pidevalt aineliste hüviste kuhjamisega ega harrasta korrapärast tööd: ta sotsiaalne omapära seisab väljaspool ühiskondliku töö kategooriat. Aristokraat suhtub põlgliku üleolekuga teistesse rahvakihtidesse ega soovi laskuda nendega koostöö-suhetesse. Varsti tõusis aga tema kõrvale teine ühiskondlik põhitüüp — kodanlane, kelle elukäsituses majanduslik moment etendab otse juhtivat osa. Kodanlane elab esijoones oma tööle ja on sageli

¹⁰ J. Huizinga, *Im Schatten von morgen*, Bern ja Leipzig 1935; V. Gitermann, *Die historische Tragik der sozialistischen Idee*, Zürich 1939, lk. 275, 358; B. Russell, *op. cit.*, lk. 45, 141 jj.

oma ettevõtte märter; ta ei tunne väljaspool oma tööd ei sisemist rahu ega puhkust. Teades, et ta aineiline hüveolu sõltub ta ärilisest osavusest ja algatusvõimest, andub ta väsimatult majanduslikule teotsemisele ja uute hüviste kuhjamisele. Tüüpiline kodanlane pole elunautija, nagu aristokraat, vaid rikkuste ja väärtuste looja. Kodanlase näol ilmus maailma näitelavale tendents inimeste majandusliku võimu piiramatuks väljaarendamiseks. Kodanluse rahutult dünaamiline teotsemistung on viimaste sajandite jooksul tundmatuseni muutnud kogu maailma senise palge, loonud suured rikkuste hulgad ja kandnud moodsa majanduse põhimõtted ka kõige enam mahajäänud maadesse, mida järjekindlalt on eksploateeritud majanduslikult esirinnas seisvate rahvaste huvides. Kuna ürgne sõjaline võim oli primaarne ühiskondlik nähtus, sõltub kodanluse majanduslik võim kehtivast õiguskorrast ja riikliku võimu toetusest. Selle toetuse kindlustamise eest tuli kodanlusel kehtvat võitlust pidada eesõigustatud ülimuskihtide vastu. Kaua kasutasid valitsused kodanlikke kihte vaid riigitulude suurendamisel, hoides neid muidu range hooldamise all. Linnakodanluse ridades tekkinud õiguse austus ja lugupidamine loovast tööst soodustasid siiski mitmeli moodsa riigikodaniku teadvuse kujunemist. Käsikäes ilmliku haritlaskonnaga murdsid Euroopa kodanlikud kihid alates Suurest Prantsuse revolutsioonist absolutistliku riigivõimu ja privilegeeritud seisuste vastupanu ja rajasid riiginduse uutele liberaaldemokraatlikele alustele. Siitpeale pidid valitsused kodanluse huvide arvestamise kõrval suuremal määral austama riigikodanikkude põhiõigusi üldse ja laiad rahvahulgadki tõusid võimutsemise objektidest riigivõimu kujundamisest aktiivselt osasaavaiks kodanikeks¹¹.

Siitpeale on majanduslik võim saavutanud riikides üsna

¹¹ N. Berdjajev, *Christentum und Klassenkampf*, Luzern 1936, lk. 40 jj., lk. 51 jj.; W. Sombart, *Der Bourgeois, Zur Geistesgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*, München ja Leipzig 1913.

iseseisva ja võimsa seisundi. Ta on koondunud väikesearvuliste, ent ülitugevate koondiste (suurpankade, trustide, kartellide jne.) kätte ja mõjustab eriti finantskapitali näol nii sisekui ka välispoliitikat. Maailma juhtivais majandusmaais on kujunenud kõikvõimas plutokraatia, kes salajase telgitaguse jõuna mõjustab pidevalt valitsusi ja juhib enda teenistuses seisva ajakirjanduse kaudu avalikku arvamust soovitavas suunas. Poliitiliste parteide taga seisavad sageli „krüptoplutokraatlikud“ jõud, kes neid finantseerivad ja seega vajalikus kuulekuses hoiavad. Külmal ja kainelt kalkuleerivad finantsistid on osanud hoogsa natsionalistliku propaganda kaudu võita imperialistlikule ekspansioonipoliitikale laialised rahvakihid, apelleerides rahvuslikule aule ja riiklikule presitiizile. Kui seda „nähtamatut valitsust“ ei tunta, siis jäävad nüüdisaegses maailmapoliitikas paljudki asjad hoopis arusaamatuks¹².

Majandusliku võimuteguri tähtsust aitab suurendada ta üha tihedam seondumine riigivõimuga kogu maailmas. Viimaste aastakümnete jooksul tugevasti suurenenud riiklikkude funktsioonide hulgas etendab majanduselu korraldamine ja juhtimine riigivõimu poolt või ta kaasabil järjest olulisemat osa. Moodsa tehnika areng sunnib puhtpoliitilist ja majanduslikku võimu aina tihedamale omavahelisele koostööle mingi, kas kitsama või ulatuslikuma kavamajanduse alusel. Nüüdisajal pole omand ja tootmine enam üksikisikute erasjad, vaid ülitähtsad ühiskondlikud funktsioonid, mille otsustarbekale teoitemisele peab riigivõim tahes või tahtmata pühendama kõige tõsisemat tähelepanu. Majandusküsimused, millest sõltuvad rahvastiku hüveolu, riigi sõjaline vastu

¹² M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der Sozialökonomik III*, Tübingen 1922, lk. 670 jj.; P. Th. Moon, *Imperialism and world politics*, 9. tr., New York 1937, lk. 68 jj.; J. A. Hobson, *Imperialism*, 3. tr., London 1938, lk. 59 jj.

panujõud ja ühes sellega kogu ta saatus, nõuavad nüüd valitsustelt hoopis pidevamat ja pingsamat tööd kui varasemal aegadel. „Meie aja jumal (ütleb P. Varet) on tsentraliseeriv ja majanduslikke jõude juhtiv riik. Kui igaüks jumalada teda omal viisil, siis kõik püüavad ometi organiseerida tema kontrolli all tootmise üldist mehhanismi ja hüviste tsirkulatsiooni.“ Demokraatlikud, fašistlikud ja kommunistlikud riigid erinevad sel alal rohkem süsteemi üksikasjade ja nüansside kui põhiliste ideede suhtes¹³.

Seoses riigi majanduslikkude funktsioonide kasvamisega on suurenenud uuesti riigivõimu ulatus ja ülesanded. Liberalismi õitseagadel, mil riigi kui „öövahi“ peamiseks ülesandeks peeti õiguskorra ja kodanikkude julgeoleku kindlustamist, võidi leppida võrdlemisi nõrga riigivõimuga, keda kodanik ei tarvitsenud eriti karta ega austada. Imperialismi ajastul, mil riigid pidid raskes omavahelises võistluses hankima oma majandusele üha suuremat tähtsust omavaid tooraineid, turustama jällegi teistega võisteldes oma tööstuse saadusi ja kontrollima, reguleerima või isegi juhtima kogu majanduselu, osutus paratamatult vajalikuks jälle riigivõimu suurendada ja koondada. Seega oli individualistliku liberalismi võidukäik XIX sajandil vaid lühike episood ja ta võit range *raison d'état* üle — Pyrrhos'e võit. Juhtiv suurkodanlus, kes enam ei tarvitsenud riigihoidust niivõrra karta kui *ancien régime*'i aegadel, muutus nüüd lausa guvernementaalseks ja hakkas riigiasjade juhtimise alal pooldama kõva kätt. Samasse sõiduvette kaldus osa väikekodanlikke masse, kes hakkasid nägema tugevas riigivõimus parimat tagatist ähvardava sotsiaalse revolutsiooni hädaohu vastu sügavaist vastuoludest lõhestatud ühiskonnas. Mõnel pool pettusid ka laiad töötavad rahvakihid lootustes, mida nad olid varemini pannud demokraatlikule arengule, sest liberaaldemokraat-

¹³ P. Varet, *Les destinées de l'individu*, Pariis 1938, lk. 229 jj.; B. Russell, *op. cit.*, lk. 297 jj.

likud režiimid ei suutnud neid vajalikul määral kaitsta töötuse ja teiste suurkapitalismi pahede vastu. Ühtlasi osutasid massid oma puuduliku poliitilise kasvatus ja indiferentsuse tõttu mõnikord lihtsaiks mängukannideks osavate poliitiliste lavastajate käes, kes taotlesid mitmesuguseid kõrvalhube ja seisid sageli plutokraatlikkude jõudude teenistuses. Mis ime siis, et Maailmasõja hiiglavapustuse kaudu sisemiselt lõhestatud rahvad hakkasid jälle otsima pääsu äärmisest võimukontsentratsioonist ja asendasid mõnel pool oma senised režiimid totaalsete ja autoritaarsete režiimidega, kus riigikodanikelt nõutakse jälle, samuti nagu varemini absoluutseis monarhiais, riigi ja ühiskonna kuulekat teenimist vastavalt ainuvalitseva poliitilise suuna ja selle pooljumalana austatava juhi tahtele¹⁴.

Poliitilise võimu järjest tihenev seondumine majanduseluga, imperialistlikud ekspansioonitaotlused välispoliitikas ja autoritaarsete põhimõtete rakendamine riigivõimu ja riigirahvastiku vahekorra reguleerimisel on nüüdisaegses maailmas põhjustanud säärase riigivõimu hüpertroofia, millist maailm enam kaua pole näinud. Ka nüüdisaegne tehnika, mille abil hõlpsasti ületatakse suured distantsid ja luuakse järjest uusi sundvõimu vahendeid, on oluliselt kaasa aidanud riikliku võimu tugevdamiseks. Nüüd, mil teated liiguvad kiiremini kui inimesed, on valitsustel hoopis kergem nende vastu suunatud mässuliikumiskavatsustele õigeaegselt jälile saada ja need juba eos lämmatada, enne kui need suudavad levida ja laiemaid hulki haarata. Samuti võimaldavad moodsad tehnikasaavutised, eriti kino ja raadio, arendada säärast hoogsat, lakkamatut ja pealetükkivat ametlikku propagandat, mille standardiseeritud optimism nakatab pikapeale isegi teatavate kriitiliste võimetega haritlaskonda, rääkimata juba

¹⁴ H. J. Laski, *Democracy in crisis*, London 1933; R. N. Coudenhove-Kalergi, *Totaler Staat — totaler Mensch*, Glarus 1937; G. de Reynold, *Die Tragik Europas*, Luzern 1935.

kergeusklikkusele kalduvaist väikekodanlikest poolharitlaste hulkadest ja vähese ning ühekülgse poliitilise koolitusega laiemast rahvamassistest. Raadio on (Upton Sinclair'i sõnade järgi) äärmiselt ühekülgne asi: teda saab kuulata, aga talle ei saa vastu vaielda; sellele alusele laseb end kergesti rajada maailma-ajaloo suurim orjapidajate-riik.

Majanduselu juhtimisel või kontrollimisel on riigivõim pidanud tunduvalt laiendama oma ametnikkude-kaadrit. Seega on endisist absoluutse monarhia aegadest hästi tuntud omnipotentne bürokraatia jälle otsekui surnuist üles tõusnud ja hooldab ning kamandab paljudes autoritaarseis ja pseudodemokraatlikes riikides rahvast samasuguse endastmõistetava üleolekuga, nagu ta seda tegi Louis XIV ja Friedrich II päevil. Tema kõrval on viimaste peenusteni välja arendatud politseiaparaat kui ta loomulik liitlane ja mõnikord ka võistleja tõusnud riikides silmapaistvale, auväärsele kohale. Kõrgemast bürokraatiast, politseijuhtidest ja ohvitserkonnast on autoritaarseis riikides kujunemas uus oligarhiline kiht, kes asendab endisi eesõigustatud seisusi ja aitab hierarhilises järjestuses teostada riigijuhi tahet alates poliitilistest keskustest kuni kõige kaugemate kolgasteni. Nii viisi loodud tugevad ja stabiilsed valitsused võivad teotseda kiiresti ja otsustavalt, kartmata siseriiklikku opositsiooni. Nad rakendavad rahvaste suhtes ranget distsipliini ja painutavad kõik ühiskondlikud jõud koordineeritult teatavate, kitsama juhtkonna poolt fikseeritud eesmärkide teenistusse. Nad võivad vabalt ja häirimatult revolutsioneerida traditsioonilisi ühiskondlikke olusuhteid, kasutada riikide majanduslike ressursse ennenähtamatult suurejoonelisteks sotsiaalseiks eksperimentideks ja rakendada võimukontsentratsiooni kaudu saavutatud kolossaalseid ressursse jõuliseks välispoliitiliseks ekspansiooniks.

Järelikult on asjade areng viimaseil ajal võtnud lausa teissuguse pöörde, kui seda Wieser arvas Maailmasõja järel võivat konstateerida: praegune generatsioon näib ela-

vat mitte väheneva, vaid suureneva sundvõimu seaduse all ja välise võimu kandjad on jälle vabanemas neid piiravate sotsiaalsete sisevõimude (usu, teaduse, kõlbluse, majanduse) pidurdava kontrolli alt. Inimkonna kõlbeline areng on järjest enam maha jäänud ta intellektuaalsest arengust. Riigivõim on otsekui mingi polüüp tõmmanud vaimsegi kultuuri avaldused oma kõikvõimsate haarmete vahele ja kroonuline bürokraatlik atmosfäär mürgistab oma läpastavate lehkadega vabaks vaimseks loominguks vajalikku puhast õhku. Inimese isiksuse endaväärtust kas eitatakse üldse või piiratakse selle tunnustamist niivõrra ulatuslikkude reservatsioonidega, et sellest eetilisest maksimist ei jää karmis tegelikkuses enam midagi üle. Seega on võimuprintsiibi lõdvenemisele äkki ja ootamatult järgnenud selle printsiibi hüpertroofiline ülepungutus¹⁵.

5.

Praegune aeg on järelikult sügava murrangu ajastu, mil kõik traditsioonilised ühiskondliku ja vaimse elu alused on rängalt vapustatud. See murrang on võrreldav antiikse kultuuri kokkuvarisemisega vanaaja lõpul ja kristliku ühiskonna usundilis-vaimse ühtsuse kaotsiminekuiga reformatsiooni ajastul. Kõigist seniseist sügavaist kriisest on inimkond siiski jagu saanud; kindlasti ületab ta kord ka käesolevagi kriisi. Seepärast pole põhjust mingiks eriliseks kultuuripessimismiks, nagu seda mõnel pool on harrastatud. Kuigi elame praegu üle üht

¹⁵ J. Huizinga, *Der Mensch und die Kultur*, Stockholm 1938; H. Rauschnig, *Die Revolution des Nihilismus*, 5. tr., Zürich 1938; B. Mirkiné-Guetzévitch, *Les constitutions de l'Europe nouvelle*, 10. töödeldud trükk pikema sünteetilise ülevaatega, I—II, Pariis 1938; N. Berdjajev, *Wahrheit und Lüge des Kommunismus*, Luzern 1934; Karl Mannheim, *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*, Leiden 1935.

suuremat tragöödiat, mis inimkonda kunagi tabanud, ei tule siiski käsi rüppe pannes lihtsalt passiivselt ootama jääda seda, mis tulevik võiks tuua. Küllalt leidub nüüdisaegseski mõranenud maailmas veel aktiivseid jõude, kes on suutelised taotlema ühiskonna tervendamist ja kultuuri puhastamist kõigest üleliigsest ja alaväärtuslikust. Kui inimkond tahab paraneda teda vaevavaist pahedest, siis peab ta ise end parandama püsiva kultuuritöö ja sisemise puhastumise kaudu.

Kõigepealt ärgem unustagem siiski lihtsat tõika, et nüüdisaegne kriis on põhjustatud eelmise liberaaldemokraatliku ajastu pahemustest ja on juba nende kõrvaldamise püüdega mõnevõrra positiivseid ülesandeid täitnud. Eelmisel ajastul domineeris sageli liberaalsete hüüdsõnade ja formaalse demokraatia vormide taha peidetud plutokraatlik režiim, kus omand oli sotsiaalse ja poliitilise erikaalu aluseks, kus kõrgkapitalistliku tootmistehnika läbi loodud ühiskondlikest rikkustest said osa eeskätt ülema kümnetuhande liikmed ja kus laiade rahvahulkade tõeline tahe pääses riigielus vaid harukorral mõjule. Ka kõige arenenumad liberaalsed demokraatiad jäid oma sisimalt olemuselt sageli ebaehtaiks pseudodemokraatiaks, milles lokkavate seesmiste vastuoksuste vastu revolteerus laiade rahvakihtide õiglustunne. Järelikult tähendab see tunduvalt sammu edasi, kui riigivõim on majanduselu juhtimisest ja sotsiaalolude korrastamisest hakanud aktiivsemalt osa võtma, püüdes mõnikord suuremal määral arvestada laiemagi üldsuse õigustatud soove. Et selline kavamajanduslik suund toob paratamatu tulemusena kaasa riigivõimu tunduva tugevnemise, on loomulik ja arusaadav nähtus, mille vastu protestida oleks ülearune ja mõttetu. Tugev, kiiresti teotsev ja vajaliku võimuaparaadiga varustatud riigivõim on tingimata vajalik juhul, kui riik tahab hästi ja otstarbekalt täita enda üha suurenevaid sotsiaalseid ja kultuurilisi funktsioone. See on tõsiasi, mis vahest igaühele ei meeldi, kuid millega tuleb kui paratamatusega leppida. Ainult tugeva võimu rakendamise varal suudavad ühiskonnad üle-

tada ühiskondliku inertsi ja stagnatsiooni ning rajada teed uueks tulemusrikkaks arenguks.

Ent mündil on kahjuks ka teine, juba halvem külge. Iga tugev võim meelitab enda kandjaid ja teostajaid seda kasutama kitsais, egoistlikes huvides. Võim, mis peaks olema vaid vahendiks üldsuse huvide teenimisel, hakkab võimukandjatele ülikergesti pähe, meelitades neid igasugu liialdustesse ja kuritarvitustesse. Riigivõimu koondumine teatava kitsa kihi kätte toob juhul, kui pole loodud kõiki vajalikke tagatiseid, paratamatult tagajärjena kaasa ta rakendamise eeskätt selle kihi huvides. Gitermann on juhtinud tähelepanu asjaolule, et isegi sotsialistlikus ühiskonnas, kus tootmisvahendid on sotsialiseeritud, esineb küllalt võimalusi võimu kasutamiseks mingi kihi- või rühmaegoismi seisukohast. Klassivõitluse asemel võivad siin astuda uued sotsiaalse võitluse vormid, sest majanduskava koostamisel, ühiskondliku tulu jaotamisel ja poliitiliste organite loomisel pörkavad eri rühmitiste huvid üksteisega järsult kokku. Seetõttu ei saa jääda lootma, et isikud, kelle kätte on koondunud suur võimutäius, suudaksid osutada nii suurt altruismi ja üldsuse arvestamist, mis teeks ülearuseks igasugu tagatiste loomise võimalikkude võimuliialduste vastu. Seni on isegi väga kenad ja eeskujulikud mehed juhul, kui neile sülle langes suur võimutäius, otsekohe hakanud avaldama autoritaarseid kalduvusi ja andunud suuremal või väiksemal määral oma võimuelamuste nauditsemisele. Oleks lapsik uskuda, et tulevikuski ses suhtes lood muutuksid palju teissugusteks¹⁶.

Niiviisi tekib ilmne hädadoht, et üldsuse huvides toimunud võimu tugevnemine viib ainult uue võimutseva oligarhia loomisele. Koondades enda kätte kõik majanduslikud, poliitilised ja vaimsed ressursid tõuseb see valitsev eliit riigis täis-

¹⁶ Sellist oletust nimetab Russell „lastetoea psühholoogiaks“ (*nursery psychology*). B. Russell, *op. cit.*, lk. 307. Vrd. V. Gitermanni vastavaid tähelepanekuid, eriti Venemaa kohta, *op. cit.*, lk. 86 jj., 254 jj., 361.

voliliseks peremeheks, kes ei tarvitse arvestada ei kogu rahvastiku ega selle eri osade huve. Seega läheb jälle täielikult kaotsi tasakaal üksiku isiku vabadus- ja iseseisvustungi ning valitsejate võimutaotluste vahel. Kollektiivsete üldhuvide nimel, mida valitsev oligarhia võib vabalt enda kasuks tõlgendada, osutub võimalikuks täielikult eitada üksikisiku endaväärtust ja pidurdada ta vaimse mina vaba avaldumist. Selliseist ühiskonnist kaob aja jooksul end vabana tundev elav ja loov isiksus, keda asendavad totaalse võimu kuulekad käsutäitjad; kaob vaba avalik arvamus, mille asemele astub ametlikult propageeritav kroonupatriotism; jääb kiratsema individuaalne loomisrõõm ja hakkab domineerima ilmetu mehaaniline käsutäitmine ning karjäärihuve arvestav põhimõttelage „pugemine“. Järelikult satutakse autoritaarsuse printsiibile rajatud ühiskonnis ainult ühest äärmusest teise — võimujõuetuse asemele kerkib esile võimu hüpertrofia, plutokraatia asemele eliitbürokratia, individualistliku anarhia asemele kollektivistlik despootia.

Vaevalt saavad vastutamata ja kontrollimatule võimule rajatud totaalsed režiimid teenida vajaliku tagajärjekusega inimliku kultuuri üldisi eesmäärke. Varem või hiljem on nendegi tulemuseks samasugune passiivsuses hääbuv stagnatsioon, nagu see on sajandeid pidurdanud Aasia rahvaste kultuurilist edasiarengut, sest iga saavutis, mis toetub isiksuse hoolimatule allasurumisele, moodustab mürgise ja ohtliku vilja. Hiina usureformaatorist Kung Futsest kõneldakse järgmist lugu. Rännates ümber oma õpilastega sattus ta kord nutvale naisele, kes seisis värske haa juures. Järelepärimisele seletas naine, et tiigid teevad ta elu raskeks: nad olevat tapnud ta äia, hiljem ta mehe ja murdnud nüüd maha ta pojagi. Kui Kung Futse küsis, miks ta siis ei siirdu sellisest hädaohtlikust kohast mujale, vastas naine: „Siin ei ole rõhuvat valitsust.“ Kung Futse jäi sügavaisse mõtteisse ja ütles siis oma õpilastele: „Tõepoolest, naisel on õigus; pidage seda mees, mu lapsed — rõhuv valitsus on palju hirmsam asi kui

tiigid.“ See 500 aastat enne Kristust väljendatud tõde pole ka praegu vähimalgi määral kaotanud oma kehtivust. Igasugune rõhumine tekitab kas viha ja vastupanutahet või jälle teeb inimesed ükskõikseks, tuimaks ja loiuks. Ei saa öelda, et inimkond ja kultuur selliste omaduste kasvamisest midagi positiivset juurde võidaks.

Kui tahetakse kindlustada inimkonnale vähegi inimesväärilisi elutingimusi ja kultuuri vaba arengut, siis tuleb selle eest pidevalt hoolt kanda, et riigivõimu ja teistegi tugevate organisatsioonide võimu pidurdataks ja ohjendataks kõigi võimalikkude vahenditega, nii et ei takistataks nende võimude edukat teotsemist üldsuse huvides, küll aga võetaks neilt võimalus teenida võimukandjate endi kitsaltegoistlikke eesmärke. Võimu pidurdamise ja kultuuristamise küsimuse ratsionaalsest lahendamisest sõltub suurel määral kogu vaimse kultuuri tulevik. Selle lahendamiseks ei lähe siiski vaja mingeid ime-arstimeid, mingeid uusi senitundmata vahendeid, vaid jätkub väga hästi vanust tuntud meetodeist, kui ainult neid vajaliku järjekindlusega ja püsivusega võimalikult laias ulatuses ellu rakendada.

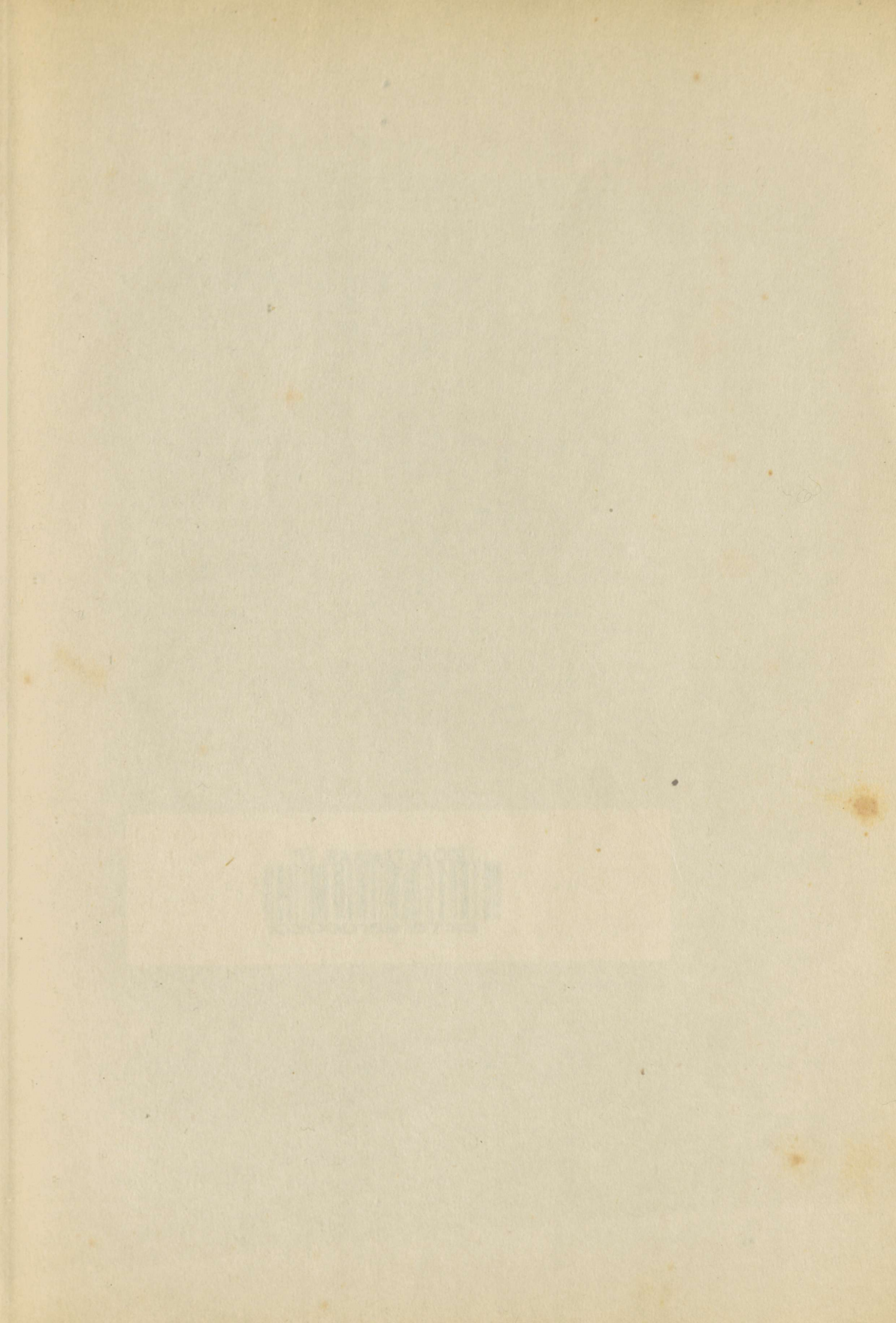
Et nüüdisaja peapahede põhjus peitub laiade rahvahulkade madalas kultuuritasemes ja puudulikus poliitilises koollituses, mille tõttu nad pole suutnud vajalikul määral pidurdada võimuorganisatsioonide oligarhilisi ja bürokratlikke tendentse ega takistada riikidevahelisi hävitavaid kokkupõrkeid, siis tuleb kavakindla kasvatuse teel arendada masside poliitilist otsustamisvõimet, kriitilist meelt ja rahvaste vahelist üldist solidaarsustunnet. Massid tulevad kasvatada teadlikeks ja vastutusvõimelisteks kodanikeks, kes suudavad oma õlul kanda moodsa ühiskonna ja riiginduse raskusi, mõjustada ja kontrollida vajalikus suunas riigivõimude teotsemist. See üliraske sotsiaalpedagoogiline ülesanne on rahuldavalt teostatav ainult demokraatlikkude meetoditega ja õige ning ausa demokraatliku režiimi raames. Demokraatia senised pahed, mis moodustavad nüüdisaegse ühiskonna ajutise kasvamis-

haiguse, on kõrvaldatavad vaid demokraatia enda poolt võimaldatud vahenditega; igasugused teised vahendid põhjustaksid paratamatu regressi ja tulevad seetõttu kõlbmatuina kõrvale heita. Ainult demokraatlik režiim suudab vajalikul määral kindlustada rahvaile vaba vaimsust ja avalikkust. Eri suundade ja vaadete kokkupõrked arenevad siin laias avalikkuses, kõigi nähes ja kõigi silme all, kusjuures ka vähemustele on kindlustatud mõtlemis- ja teotsemisvabadus ja mõistliku kompromissipoliitikaga ära hoitakse küsimuste lahendused toore sundvõimu kaudu. Vaba vaimsuse õhkkonnas võib siin kujuneda kõrgest eetilisest idealismist ja teaduslikkuse ning tõe vaimust kantud vaba avalik arvamus, mis mõjustab sügavasti kogu elu arengut ja sunnib valitsevaid võimuseid tõsiselt arvestama rahva tõelist tahet. Ta kujunemine saab siin toimuda rahva vaimse eliidi juhtival osavõtul, haritlaskonna ja laiemate hulkade tihedas kokkupuutes ja usalduslikus koostöös. Avaliku arvamuse kaudu võivad ühiskonna vaimsed jõud mõjustada riigiasjade käiku, takistades võimuseid kaldumast üldsuse huve ignoreerivaile eksiteedele. Seega aitab vaim pidurdada võimu ja moodustab vajaliku vastukaalu ta võimalikele liialdustele¹⁷.

Neid visa ja süstemaatilist tööd nõudvaid ulatuslikke ülesandeid suudab uuendunud ja puhastunud, sotsiaalse hoia-kuga tuleviku-demokraatia tõhusalt täita vaid ühel eeldusel, nimelt siis, kui ta haritud pead ei poe oma kitsasse teokarpi, ei eraldu põlgliku üleolekuga rahva laiadest töötavaist kihtidest, ei kummarda teenimisvalmis karjerismi-innus iga võimu, milline see ka oleks ja kuidas ta rahva enamiku suhtes ka käituks, ei moodusta kitsaist spetsialistidest koosnevat pseudo-aristokraatlikku kildkonda, vaid vastupidi — kui nad seovad

¹⁷ P. Treiberg, Demokraatia tulevikust, koguteoses „Dünamis“, Tartu 1928; B. Russell, *op. cit.*, lk. 200 jj.; W. Albig, *Public opinion*, New York ja London 1939.

oma saatuse kõige tihedamalt rahva laiemate hulkadega, millega kokkupuutest nad ammutavad uut tugevust ja jõudu, samuti kui kreeka müütiline hiiglane Äntaios kokkupuutest maaga. Rahvalähedane, aktiivne, kultuuritahteliselt häälestatud ja arenenud sotsiaalse vastutustundega haritlaskond ja vajalikule kultuuritasemele tõusnud, poliitiliselt küpsenud ja iseteadvunud töötavad massid, — ainult need kaks jõudu suudavad üksmeelses koostöös ohjendada nüüdisaegset võimuhüpertroofiat ja kindlustada tulevastele põlvedele rahulikuma ning tervema kultuuriarengu võimalused.

TÜ RAAMATUKOGU

10300015815733

A-12005